

Qardaş türk folklorundan örnəklər

“EDİGEY” DASTANI – TATAR VARIANTI (“N.İsanbetin qüsurlu nəşri”)

“Edigey” dastanı tatar, noqay, basqırd, qaraqalpaq, qazax və s. bir sıra türk xalqları arasında yayılmış qəhrəmanlıq dastanıdır. “Türk boylarının geniş coğrafiyada yaşayan, bir-birləri ilə sadəcə siyasi və iqtisadi deyil, mənəvi, mədəni və ədəbi-folklor əlaqələri içərisində olan əcdadlarının, xüsusilə X-XV əsrlər arasında bir çox dastansayağı əsərlər” ortaya qoyduqlarını söyləyən R.Sulti “Edigey” dastanının da “bu əsrlərdə yaşanmış tarixi hadisələr ətrafında təşəkkül etdiyini”¹ qeyd edir. Dastan çox mürəkkəb və kəşmə-kəşli tarixi yolda təşəkkül tapmasına baxmayaraq, heç bir zaman yıravların – söyləyicilərin repertuarından çıxarılmamışdır. “Çingiz xan dövründən etibarən türk dünyasındakı qəhrəmanların həyatlarının dastanlaşdığını” yazan türkiyəli folklorşünas Y.Kalafat “türk boylarının dastan repertuarının daxilinə yeni qəhrəmanlar əlavə edərək inkişaf etdiyini, XV əsrdə yaşamış tarixi şəxsiyyət Edigeyin qəhrəmanlıqları ətrafında da dastan söyləyiciliyinin formalaşdığını”² qeyd edir.

Dastanın ilk dolğun ənənəvi poetik formasında əlyazma variantı 1762-ci ilə aiddir. Bu, tatar variantıdır və təxminən 7000 misradan ibarətdir. Tatar folklorçusu F.Urmançe yazır ki, “tatar xalq yaradıcılığı nümunələri arasında “Edegey” kimi irihəcmli əsər yoxdur”³. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, dastanın istər süjet, istərsə də motivlərinə görə bir-birindən fərqlənən Kazan tatarlarına, baraba tatarlarına, Sibir tatarlarına, Krım tatarlarına, Dağıstan tatarlarına, noqay tatarlarına, dağlı tatarlara (Qaraçay-Malkar), Altay tatarlarına, Volqa tatarlarına və Volqaboyu tatarlara aid variantları mövcuddur.

Tatar folklorçusu, şair Nağı İsanbet 1929-cu ildə dastanın tatar variantlarından birini yazıya almışdır. O, bu variant üzərində bədii bərpa işləri görmüş və 1940-cı ildə “Tatar xalq dastanı “Edigey”in 500 illiyinə” adı ilə “Sovet Ədəbiyyatı” dərgisində (№11-12) yayınlamışdır. Dastan yayımlandıqdan bir ay sonra dövlət qurumları tərəfindən mənfi qarşılandı. Bundan sonra o, dastanı yeni versiya ilə nəşr etdirmək istəməsinə baxmayaraq, yayına etiraz, ardından müharibənin başlanması (1941-1945-ci illərdə Rusiya ilə Almaniya arasındakı müharibə) və daha sonra dastan üzərinə qoyulan qadağa bu yayımı təxirə saldı.

1940-cı illərdən etibarən Sovet İttifaqına daxil olan türk xalqlarının qəhrəmanlıq dastanları bir qayda olaraq qadağan edildi. “Edigey” dastanı da bunlardan biridir. “Bu dastan rus-sovet hökumətinə Kazanda və digər türk dövlətlərindəki bütün tarix və ədəbiyyat kitablarından çıxarılmış və söylənməsi də qadağan edilmişdir. Guya bu dastan ancaq xanlar, yüksək təbəqə və bəylərin

¹Sulti R. 1998, sitat s.3

²Kalafat Y. 2003, 346. Tatlıcan N.

³Урманче Ф. Тюркский героический эпос. Казань, ИЯЛИ, 2015, 448 с. s.14

həyatını əks etdirir və millətlər arasındakı dostluğa xələl gətirəcək məzmun-dadır. Buna baxmayaraq, “Edigey” dastanının yenə də əvvəlki kimi ağızdan-ağıza dolaşdığı və mühafizə edildiyi bir faktdır”¹. Bunu qeyd etmək vacibdir ki, 40-cı illərin əvvəllərində ruslar “Edigey” dastanından “tatar mədəniyyətinin uğuru”² kimi bəhs edirdilər. Sonradan “Edigeyçilər üsyanı” kimi göstərilən bu dastanın yasaq ömrü türk xalqlarının başqa qəhrəmanlıq dastanlarından uzun sürmüşdür. “XX əsrin 40-cı illərində Qızıl Ordanın tarixinin obyektiv tədqiq olunması, demək olar ki, qadağan olundu. Türk qəhrəmanlıq dastanlarının, xüsusilə Qızıl Orda ilə bağlı olan nəşrlərin toplanması və elmi tədqiqata cəlb edilməsinə icazə verilmədi”³. Beləliklə, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Regional komitəsi 28 noyabr 1944-cü ildə dastanla bağlı “N.İsanbetin qüsurlu nəşri” adlı hökm çıxardı. 1980-ci ildə dastan, nəhayət ki, N.İsanbetin hazırladığı sonuncu variantda yayınlandı, lakin burada müəllifin adına istinad edilmədi. Əslində “qüsurlu nəşr” qərarının nəticələri sonrakı illərdə özünü biruzə verəcəkdi, amma o zamana qədər “Edigey” dastanı bu və ya digər şəkildə yayınlanmaqda idi. 1945-ci ildə akademik A.Orlov “Qazax qəhrəmanlıq dastanı”⁴ adlı bir kitab yayınladı. O, dastanın tarixi kökləri və şeir xüsusiyyətləri ilə qazax variantlarından birinin məzmununu təqdim etmişsə də, az sonra “Stalin-Jdanov inkvizisiya zülmünün “Edigey”lə olan təcrübəsinin “uğuru” digər qardaş xalqların – qazax, kalmık, özbək, qırğız, türkmən və s. epik mirasına da sıçramışdır”⁵. Bundan sonra artıq “Edigey” dastanının tədqiqatından bəhs etmək mümkün olmadı. Ara-sıra dastanı toplamaq və yayınlamaq istəyənlər oldusa da, sovet rejimi onlara qarşı sərt qanunlar tətbiq etdi. Uzun zaman “Edigey” dastanı unuduldu. 1960-cı illərin əvvəllərində A.Samoyloviç və V.Jirmunskinin ayrı-ayrı dərgilərdə “Edigey”lə bağlı kiçik də olsa, müqayisəli araşdırmaları dastana olan marağı yenidən yavaş-yavaş canlandırırdı.

N.İsanbetin dastanın 1940-cı ildə yayınladığı “qüsurlu nəşr” hesab edilən variantı R.Sulti tərəfindən 1998-ci ildə Türkiyədə ilk dəfə elmi tədqiqata cəlb edilmişdir. R.Sulti bu mövzu ilə bağlı F.Türkmənin rəhbərliyi ilə “Edige Destanının Tatar Anlatmaları Üzerine Bir İnceleme” adlı dissertasiya işi yazmış, daha sonra bu iş “Edige” adıyla Türksöy tərəfindən nəşr edilmişdir. Bu gün “Edigey” dastanının dərgimizdə ixtisarla yayınladığımız variantı “N.İsanbetin qüsurlu nəşr”i və R.Sultinin Türkiyədə yayınladığı variantdır.

¹ Akdes N.K. IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri. Ankara, 1972, 511 s., s.142

² Культурное строительство в Татарии (1941-1970). Татарское книжное издательство, 1976, 520, səh.68

³ Урманче Ф.И. Тюркский героический эпос. Казань, 2015, 448 с., sitat səh.13

⁴ Орлов С.А. Казакский героический эпос. АН СССР. Москва-Ленинград, Изд-во АН СССР, 1945, 146 с.

⁵ Sulti, s.31

EDİGEY DASTANI

ТУКТАМЫШ ХАН БЕЛӘН АКСАК ТИМЕР НИЗАГЫ ҺӘМ КОТЛЫКЫЯ
БИ БЕЛӘН УГЛЫ ИДЕГӘЙНЕҢ ҮЛЕМГӘ ХӨКЕМ ИТЕЛГӘНӘ
TOXTAMIŞ XANLA AXSAQ TİMURUN DAVASI VƏ KOTLIKIYA
BƏYLƏ OĞLU EDİGEYİN ÖLÜMƏ MƏNKUM EDİLMƏSİ

Борын үткән заманда
Болгар белән Сарайда
Жаек белән Иделдә
Алтын Урда, Ак Урда
Данлы кыпчак жирендә
Татардан туган Нугай илендә
Туктамыш дигән хан булды;
Ил булганға – ил булды,
Яу булганға – яу булды.
Сарай дигән каласы.
Сиксән күчә арасы,
Суна тибеп каз алган
Кара лачын Төкле Аяк
Ау лачыны бар иде
Азамат ир Туктамыш
Анда куңеле бозылып,
Котлыкыя бигә әйтте:
Тугыз йортка дан булган
Кара лачын Төкле Аяк,
Аны чойгән мин икән
Аны баккан син икән.
Аның ике баласын
Үз кошларым бир! – диде.
Котлыкыя би әйтте:
Әй ханиям, ханиям,
Тугрыңа кунган Төкле Аяк
Тугыз йортка дам булса,
Синең белән дап булды;
Кичә син дә чал булдың,
Буген ул да чал булды.

Əski, keçmiş zamanda
Bolqar¹ ilə Sarayda²
Yayık³ ilə İdildə
Altın Orda, Ağ Orda⁴
Şanlı qıpçak yurdunda,
Tatardan doğan Noqay⁵ elində
Toxtamış adlı xan vardı.
Dost olana dost idi.
Düşmənə düşmən idi.
Saray adlı şəhərin
Səksən küçəsi vardı.
Sonanı qovub qaz tutan
Qara laçın Tökli Ayak.
Ov laçını var idi.
Əzəmətli ər Toxtamış
O zaman ürəyi sıxılıb
Kotlıkiya bəyə dedi ki:
Doqquz yurda şən salmış
Qara laçın Tökli Ayak
Onu uçuran mən idim,
Ona baxan sən idin.
Onun iki balasını
Mənim quşlarımı ver! – dedi.
Kotlıkiya bəy söylədi:
Ey xan əyəm, xan əyəm,
Dalına qonan Tökli Ayak
Doqquz yurda şən salsa da,
Sənin ilə şanlı oldu;
Dünən sən də yaşlandın,
Bu gün o da yaşlandı.

¹ Bolqar – XIII əsrin 30-cu illərində Altın Orda dövlətinin himayəsində olan İdil-Kama Bolqar dövlətinin paytaxtı

² Saray – Altın Orda dövlətinin paytaxtı

³ Yayık – Ural çayının qədim adı

⁴ Ağ Orda – müasir Qazaxıstan ərazisində qurulan xanlıq

⁵ Noqay – Noqay xana (?-1300) işarədir.

Йомыркасын салганда
 Картлыгыннан шил булды,
 Аннан туган ике кош
 Бидаякка тиң булды,
 Ул ике кош шул, – диде.
 Тукгамыштай олы хан
 Уңына торып бер бакты,
 Сулына торып бер бакты,
 Кунеле боздай бозарып,
 Кузе курдай кызарып,
 Анда торып моны әйтте:
 Сәмәркәндта утырган
 Әмир Бырлас Шаһ Тимер,
 Аргы утырган ул булса,
 Бирге утырган мин булсам,
 Кара лачын Төкле Аяк
 Тугыз йортка дан булса,
 Аны миңа тапшыргыл, – дип,
 Бойырып торган ул булса,
 Аның телен алмаган
 Туктамыш хан мин булсам,
 Ау лачыным караган
 Котлыкыя син булсаң,
 Салгам ике йомыркасын
 Оядан алган да син икән!
 Кош бидаяк йомыркасын.
 Ояга салган да син икән!
 Лачынымның тоқымын
 Шаһ Тимергә биргән дә син икән!
 Аягы төксез бидаяк күтәрәп
 Минем кашыма килгәндә
 Син икән, әй, син икән!
 Туктамыш хан янә әйтер:
 Һай Котлыка, Котлыка,
 Коның котсыз, Котлыка!
 Дәвер кемнең дәвере?
 Туктамышның дәвере!
 Заман кемнең заманы?
 Туктамышның заманы!
 Жавабын бир, Котлыка!
 Туктамыш хан янә әйтер:

Yumurtası olanda
 Qoca olduğu üçün şil oldu,
 Ondan doğmuş iki quş
 Bidayağa¹ tən oldu,
 O iki quş budur, – dedi.
 Toxtamış kimi ulu xan
 Sağına dönüb bir baxdı,
 Soluna dönüb bir baxdı,
 Könlü buz kimi soyudu,
 Gözü qor kimi qızardı,
 Onda qalxıb dedi ki:
 Səmərqənddə oturan
 Barlas əmiri Şah Timur;
 Orada oturan o olsa,
 Burada oturan mən olsam,
 Qara laçın Tökli Ayak
 Doqquz yurda ün salsa,
 Onu mənə təslim et, – deyə,
 Buyurub duran o olsa,
 Onun sözünə uymayan
 Toxtamış xan mən olsam,
 Ov laçınıma baxan
 Kotlıkiya sən olsan,
 Qoyduğu iki yumurtasın
 Yuvadan alan sən imişsən!
 Bidayak quşun yumurtasın
 Yuvaya qoyan da sən imişsən!
 Laçınımin toxumunu
 Şah Timura verən də sənmişsin!
 Ayağı tüksüz bidayağı götürüb
 Mənim qarşıma gələn də
 Sən imişsən ey, sən imişsən!
 Toxtamış xan yenə söylər:
 Hey Kotlıkiya, Kotlıkiya!
 Üzün qutsuz, Kotlıkiya!
 Dövr kimin dövrüdür?
 Toxtamışın dövrüdür!
 Zaman kimin zamanı?
 Toxtamışın zamanı!
 Cavabını ver, Kotlıkiya!
 Toxtamış xan yenə söylər:

¹Bidayak – şahinin bir növü

Най Котлыка, Котлыка!
 Шаһ Тимер суккан сум алтын,
 Сум алтынга сатылдыц!
 Бер башыңны ике иттең,
 Ике ханга баш ордың,
 Жавабың бир, Котлыка!
 Котлыка би әйтте:
 Әй ханиям, ханиям,
 Кас дошманын Шаһ Тимер,
 Шаһ Тимергә сатылсам,
 Бер башымны ике итсәм,
 Ике ханга баш орсам
 Сөздән дәүләт киткәне,
 Бездән дә ырыс киткәне.
 Башыбызга – уртак көн
 Ул шул икән, ханым әй,
 Азамат ир Туктамыш
 Әрләп-хурлап аны әйтте:
 Най Котлыка, Котлыка!
 Коның котсыз Котлыка!
 Дәвер кемнең дәвере?
 Туктамышның дәвере!
 Заман кемнең заманы?
 Туктамышын заманы!
 Куш канатлы алтын таж,
 Күз урнында гәүһәр каш,
 Чыңгыздан килгән дәүләт кош
 Бу башымда түгелме?
 Алты айлык агыр йорт,
 Итәгемдә яткан йорт,
 Узем Чыңгыз түгелме?
 Миннән дәүләт киткәннең,
 Синнән ырыс киткәннең
 Жуясен әйтеп бир, – диде.
 Котлыкыя би әйтте:
 Әйтмәк бездән, хания,
 Ишетмәк сөздән, хания.
 Жир уртасы Күк Түбә,
 Күк Түбәдә ак Сарай;
 Шушы Сарай калада
 Дүрт дәрвача бар иде.

Hey Kotlıkıya, Kotlıkıya!
 Şah Timurun verdiyi som¹ altına,
 Som altına satıldın!
 Bir başını iki etdin,
 İki xana baş əydin,
 Cavabını ver, Kutlıka!
 Kotlıkıya bəy söylədi:
 Ey xan əyəm, xan əyəm,
 Əsl düşmənin Şah Timur,
 Şah Timura satılsam,
 Bir başımı iki etsəm,
 İki xana baş əysəm,
 Sizdən dövlətin getdiyi,
 Bizdən də bəxtin getdiyi.
 Başımıza ortak gün
 O bu günmüş, xanım, ey,
 Əzəmətli ər Toxtamış
 Qəzəblənib dedi ki:
 Hey Kotlıkıya, Kotlıkıya!
 Üzün qutsuz, Kotlıkıya!
 Dövr kimin dövrüdür?
 Toxtamış xanın dövrüdür!
 Zaman kimin zamanıdır?
 Toxtamışın zamanıdır!
 Quş qanadlı altın tac,
 Üzöklərdə cövhər qaş,
 Cingizdən gələn dövlət quşu
 Bu başımda deyilmi?
 Altı aylıq ulu yurd,
 Ətəyimdə yatan yurd,
 Əslim Çingiz deyilmi?
 Məndən dövlətin getdiyini,
 Səndən bəxtin getdiyini
 Açıqca denən, – dedi.
 Kotlıkıya bəy söylədi:
 Söyləmək bizdən, xanım,
 Eşitmək sizdən, xanım.
 Yer ortası Kük Tübə²,
 Kük Tübədə ağ Saray;
 Bax bu Saray qalada
 Dörd qapısı var idi.

¹ Som altın – qızıl pul

² Kük Tübə - İdilın bir qolu, Saray Bərkə şəhəri də bu çayın sahilində yerləşirdi.

Икәве бикле булганда
 Икәве ачык икәндер;
 Береннән килгән кәрваны
 Береннан чыгын бетә алмай,
 Юртса юлы киң булып,
 Ятса жире киң булып,
 Йорт – жир аман икән дә;
 Узе бинең заманы
 Ил фареван икә дә:
 Зәкяттән алган зякяте,
 Казнасыннан казнасы,
 Узе бинең сансыз мал.
 Узе дә белмәс икән дә;
 Сансыз алтын бу казна
 Гомергә бетмәс икән дә,
 Безнәң көнгә килгәндә
 Ул да житмәс икән дә!
 Били билсән, ханиям,
 Икселмәс дәүләт бу иде.
 Алтын Урда, Ак Урда
 Алтмыш йортка юл иде,
 Индегенен көнендә
 Кәрван дөя килалмый,
 Дәрвазаңнан иналмый,
 Дәрвазаңнан ингәндә
 Сиңа бүлеп биралмый.
 Синнән дәүләт тайганы:
 Шул түгелме ханиям?
 Янә торып янә айтсәм.
 Илем сыртгы Сары Тау
 Илем кунган йорт иде,
 Илем йортка куймадың.
 Иделне ике кичердең,
 Анда да аны куймадың,
 Кырлы курай, шур татыр
 Кола чүлгә китердең,
 Комкент дигән каламны
 Комга түгеп бетердең!
 Әй ханиям, ханиям!

İkisi baĝlı qalardı,
 İkisi açıq qalardı.
 Birindән girән karvan
 O birindән çıxsа, bitmәzdi,
 At sürsә, yol genişdi,
 Yatsа, yeri genişdi.
 Yeri, yurdu sakitdi;
 Üzi bәyin¹ zamanı
 El firavan idi;
 Zәkatdan alınan zәkatı,
 Xәzinәdәki хәzinәsi,
 Üzi bәyin saysız mülkü.
 Özü дә bilmәz sayını;
 Saysan altınları bu хәzinәdә
 Bir ömür дә yetmәzdi,
 Bizim günlәрә gәlәndә
 O belә bizә yetmәzdi!
 Hökm edә bilsән, хanım,
 Әksilmәz dövlәt bu idi.
 Altın Orda, Aĝ Orda,
 Altmış yurda yol idi.
 İndi bu gün
 Dәvә karvanı gәlmir,
 Qarından enmir,
 Qarından enән дә
 Sәнә bölüb vermir.
 Sәndән dövlәtin getdiyi
 Bu deyilmi, ey хanım?
 Yenә qalxıb yenә desәм,
 İdilin arxası Sarı daĝ²
 Elim yerlәşән yurd idi.
 Elim yurda qoymadın,
 İdili ikiyә böldün.
 Orada da onu qoymadın,
 Quru torpaq, duzlu әrazi,
 Kula³ rәng çölә gәtirdin,
 Qumkәnd adlı şәhәrimi
 Quma töküb mәhv etdin!
 Ey хan әyәм, хan әyәм!

¹ Üzi bәy – Özbәk хan nәzәrdә tutlur. Çingiz хanın böyük oĝlu Cuçi хanın soyuna mәнsub olan son hökmdar

² Sarı daĝ – indiki Rusiya әrazisindәki Saratov vilayәtindә yerlәşән daĝın qәdim adı

³ Kula – qarışıq rәngli, ala

Бер биядә ике имчәк –
 Бере кипсә, беренең сөте юк,
 Бер дөядә ике өркәч –
 Бере китсә, беренең көче юк;
 Йорттан йортым күчкәне –
 Бездән ырыс киткәне,
 Куштан кошың күчкәне –
 Сездән дәүләт киткәне.
 Бер башымны ике итеп,
 Ике ханга баш орсам,
 Ул да булса ханиям,
 Йорттан абруй киткәне,
 Чабувчы булсаң, баш – менә!
 Түгүче булсаң, кан – менә!
 Аны әйтеп, Котлыкыя
 Хан алдында йөгенде.
 Туктамыш анда әйтте:
 Һай син татар, һай татар,
 Мангыттан азган чал татар!
 Син дә кичә бар булдың,
 Син дә бүген юк булдың!
 Син дә кичә би булдың,
 Бүген килеп, син дә бер
 Үлем белән тиң булдың
 Токымыңны орайын!
 Азамат ир Туктамыш
 Ике биен чакырды:
 Чакмагыш би, Дөрмән би
 Анда килеп бош орды.
 Туктамыш анда әйтте:
 Әй Дөрмән би, Дөрмән би,
 Айбалтанны тот, – диде.
 Аймычагың так, – диде.
 Котлыкыя ялган бине
 Муйнын ора чап! – диде.
 Пәридәп алган хатыны,
 Бишекте ятыр баласы;
 Аны да ташлап калдырган
 Пәридән булган анасы
 Ул баланы тап! – диде.
 Бишеген ора чап! – диде.
 Син дә булсаң Чакмагыш,
 Чакма чаккан Чакмагыш,

Bir qısraqda iki inәмә,
 Biri qurusa, o birindә sүd yoxdur,
 Bir dävәdә iki hürgüc,
 Biri getsә, o birindә güc yoxdu;
 Yurddan yurdumun köçdüyü,
 Bizdән bәxtin getdiyi,
 Dövlät quşunun uçduğu,
 Sizdән dövlätin getdiyi,
 Bir başımı iki edib,
 İki xana baş әysәм,
 O da olsa, xan әyәм,
 Yurddan һәya getdiyi,
 Kәsәр isән, baş istә!
 Tökär isән qan istә!
 Onu söylәyib Kotlıkıya
 Xan önündә diz çökәndә
 O zaman Toxtamış xan dedi ki:
 Hey, sән, татар, hey татар,
 Manqıt soyu, qoca татар,
 Sән ki әvväl var idin,
 Sән ki bu gün yox oldun!
 Sән ki dün дә bәy idin,
 Bu gün gәlib, sән дә bir
 Ölümә uyğun oldun,
 Toxumların qurusun!
 Әzәмәtli әr Toxtamış
 İki bәyini çağırdı:
 Çakmagış bәy, Dörmән bәy
 Onda gәlib baş әydi.
 Toxtamış xan orada dedi:
 Ey Dörmән bәy, Dörmән bәy,
 O baltanı al, – dedi,
 O bıçağını tax, – dedi,
 Kotlıkıya yalançı bәyin
 Boynunu vur, kәs! – dedi,
 Pәridән aldığı kadını,
 Beşikdә yatan balası,
 Onu da qoyub gedәni
 Pәridән olan anası
 O uşağı tap! – dedi,
 Beşiyindә kәs! – dedi,
 Sән дә olsan Çakmagış,
 Çaxmaq çaxan Çakmagış

Котлыкыя ялган бинең
 Жаңгырагын чап, – диде.
 Чабып утка як! – диде.
 Шунда торган Жантимер
 Алты угылы ир иде;
 Йортта өлкөн пир иде;
 Туктамышның кашында
 Сүзе үткән би иде;
 Котлыкыя би белән,
 Кан тамызып ак сөтке,
 Ант эчешкен ир иде.
 Торып килеп Жантимер,
 Хан алдында йөгөнде:
 Әй ханиям, ханиям!
 Жир китәрдә ни калыр?
 Жиреннән тайган ил калыр,
 Ил китәрдә ни калыр?
 Ил киткәндә йорт калыр,
 Йорт китәрдә сөт калыр,
 Ак күкрәктән сөт имгән
 Сүзе татлы тел калыр.
 Тел китәрдә ни калыр?
 Язганнан язган хат калыр;
 Баш китәрдә ни калыр?
 Буында типкән кан калыр;
 Буыннан буын чабылса,
 Ул чагында ни калыр?
 Йорг урнында яу калыр;
 Синең кошың асраган
 Котлыкыя би иде.
 Ул да булса ир иде,
 Бер бабасы яу иде,
 Бер бабасы кол иде,
 Бер бабасы ил иде,
 Бер бабасы би иде.
 Аның да өлкөн бабасы –
 Баба Төклес Хужа Әхмәт,
 Әүлиялар пире иде,
 Әй хаиям, ханиям,
 Кол язар да би кичәр,
 Би язар да хан кичәр,

Kotlıkiya yalançı bəyin
 Cañırağın¹ kəs, – dedi,
 Kəsib odda yandır! – dedi.
 Orada duran Cantimir,
 Altı oğullu ər idi;
 Yurdda böyük pır idi;
 Toxtamışın yanında
 Sözü keçən bəy idi.
 Kotlıkiya bəy ilə,
 Qan damladıb ağ südə,
 And içən bir ər idi.
 Qalxıb gəlib Cantimir,
 Xan önündə diz çökdü:
 Hey xan əyəm, xan əyəm!
 Yer gedərsə, nə qalar?
 Yerində boş el qalar;
 El gedərsə, nə qalar?
 El gedərsə, yurd qalar,
 Yurd gedərsə süd qalar,
 Ağ məmədən süd əmən
 Sözü şirin dil qalar.
 Dil gedərsə nə qalar?
 Yazılmış məktub qalar;
 Baş gedərsə, nə qalar?
 Soy içində qan qalar;
 Soyda nəslı biçilsə,
 O zaman da nə qalar?
 Yurdunda düşmən qalar;
 Sənin quşunu bəsləyən
 Kotlıkiya bəy idi.
 O da mərd bir ər idi.
 Bir atası düşmənsə,
 Bir atası qul idi,
 Bir atası el idi,
 Bir atası bəy idi.
 Onun da böyük atası
 Baba Tökles Xoca Ahmet
 Övliyalər piri idi.
 Hey xan əyəm, xan əyəm,
 Qul azsa da bəy əfv edər,
 Bəy azsa da, xan əfv edər,

¹ Cañırağın – keçə çadırın ən yuxarı və ən yüksək nöqtəsi

Аталыгым хақына
 Хаталыгын кич, – диде.
 Аталыгым хақына
 Хаталыгын кичмәсән,
 Бишектә яткан баласы –
 Кашык канын кич, – диде.
 Буында типкән кан калсын,
 Баладан кулың тарт, – диде.
 Каныннан аның кайт! – диде.
 Жантимер би әйткәндә
 Туктамыштай олы хан
 Аның телен алмады,
 Сүзенә колак салмады.
 Ачуы аннан каты иде,
 Котлыкайны тоттырды,
 Кулына кыл жеп тактырды.
 Сарай дигән каласы,
 Сиксән күчә арасы,
 Сары мәрмәр Алтын Таш,
 Алтын Таштан Салкын Таш –
 Салкын Ташка тарттырды.
 Бер ягында аскылык,
 Бер ягында чапкылык
 Чапкылыкка мендереп,
 Айбалталы Дөрмән бидән
 Анда башын чаптырды.
 Жантимердәй атага
 Хан колагын салмады.
 Хан колагын салмаса,
 Ул да карап калмады.
 Ни кыласып аңлады,
 Өйенә карый юл алды.
 Жантимернең алты угыл,
 Алтынчы угыл – Кобогыл,
 Алып килеп ул аны
 Котлыкыя бинен өйинә,
 Салып куеп бишеккә,
 Котлыкыя баласын
 Киң кунычлы Жантимер,
 Кунычында йәшереп,
 Үз өйинә китерде.

Atabəyliyimin haqqına
 Xətasını əfv et, – dedi,
 Atabəyliyimin haqqına
 Xətasını əfv etməsən,
 Beşikdə yatan körpəsinin
 Bir qaşığı qanından keç, – dedi,
 Soyunda axan qan qalsın,
 Uşaqdan əlini çək, – dedi,
 Onun qanını keç! – dedi.
 Cantimir bəy söyləyincə
 Toxtamış kimi ulu xan
 Onu heç dinləmədi.
 Sözüne qulaq asmadı.
 Çox bərk qəzəblənmişdi.
 Kotlıkıyanı tutdurdu,
 Əlinə nazik ip taxdırdı.
 Saray adlı qalası
 Səksən küçə arası
 Sarı mərmərli Altın Taş,
 Altın Taşdan Salkın Taş¹,
 Salkın Taşa çəkdi.
 Bir yanında dar ağacı,
 Bir yanında cəllad kötüyü,
 Kötük üstünə oturdub
 Ay baltalı Dörmən bəy
 Onun başını kəsdi.
 Cantimir kimi ataya
 Xan heç qulaq asmadı.
 Xan qulaq asmayınca,
 O da sakit qalmadı.
 Nə edəcəyin anladı,
 Cəld evinə yol aldı,
 Cantimirin altı oğlu var idi.
 Altıncı oğlu Kobogıl,
 Götürüb gəldi onu
 Kotlıkıya bəyin evinə
 Beşiyə qoyub
 Kotlıkıyanın uşağını
 Geniş konicli² Cantimir,
 Onu konicində gizlədib,
 Öz evinə apardı.

¹ Salkın Taş – cəza meydanının adı

² Konic – geniş ağız olan çəkmə

Котлыкыя өйинә
 Анда Дөрмән би килде:
 Снн дөнъяда йөргәнче,
 Хан бойрыгы йерсен, – дип,
 Хан бойрыгы йөргәндә
 Атаңа житкән айбалта
 Инде сиңа житсен, – дип,
 Кыл муйныңнан үтсен, – дип,
 Кобогылга кул салды.
 Анда килеп Чакмагыш
 Чаңгырагын сындырып,
 Чакма чагып үрт салды.
 Хан бойрыгы үтмәде,
 Тәңредән узып китмәде
 Атага житкән айбалта
 Баласына житмәде.
 Ул үләсен бу үлде.
 Бераве үлде берәв калды
 Тәңре хөкеме бу иде.
 Ул баланы Жантимер.
 Итегемнән алдым дип,
 Итегемнен алганда
 Илесең-көнесең калдың дип.
 Атын куйды Идегәй.

Kotlıkıyanın evinə
 Onda Dörmən bəy gəldi:
 Sen dünyada yürüyəcəyinə,
 Xan buyruğu yürüsün, – deyib
 Xan buyruğu yürüyəndə
 Atanı kəsən ay balta
 Artıq sənə yetişsin, – deyib,
 Qıl boynundan keçsin, – deyib,
 Kobogıl əlin salladı.
 O zaman gelip Çakmağış
 Çaxmağını sındırıp,
 Çaxmaq çəkib atəş saldı.
 Xan buyruğu keçmədi.
 Tanrıdan keçərli olmadı,
 Atanı kəsən ay balta
 Uşağını kəsmədi,
 O öləcəyinə bu öldü
 Birisi öldü, birisi qaldı.
 Tanrının hökmü bu idi.
 O uşağı Cantimir:
 Yediyimə aldım deyib,
 Yediyimdə aldığım zaman
 Kimsəsiz qaldın deyib,
 Adını qoydu Edigey.

ИДЕГӘИНЕҢ КОБОГЫЛ ИСЕМЕНДӘ ҮСЕП, ТУКТАМЫШ ХАН
 САРАЕНДА ТҮРӨ БУЛГАНЫ
 EDİGEYİN KOBOGİL ADI İLƏ BÖYÜYÜB TOXTAMIŞ XANIN
 SARAYINDA HÖKMDAR OLMASI

Жантимернең алты уғыл,
 Алтынчы уғыл Кобогыл,
 Кобогыл дип беленеп,
 Үсә куйды Идегәй.
 Бер яшендә бер икән,
 Баскап жире шил икән.
 Ике яшьтә ил булды,
 Әйткән сүзе им булды.
 Өч яшендә аталык
 Остаздан китап башлатты.
 Дүрт яшендә дан булды,
 Фирасәте фаш булды;
 Беш яшенә килгәндә

Cantimirin altı oğlu,
 Altıncı oğul Kobogıl,
 Kobogıl adı ilə
 Böyümüşdü Edigey.
 Bir yaşında tək qaldı.
 Basdığı yer oyuldu.
 İki yaşında məşhur oldu.
 Dediği söz dərman oldu.
 Üç yaşında atabəy,
 Ustaddan kitab oxumağa başladı
 Dörd yaşında şanlı oldu.
 Fərasəti görüldü
 Beş yaşına gəlincə

Жантимернең биш уғыл
 Бишенә дә баш булды.
 Алтысында ат менде,
 Жидесендә жәй тартып,
 Жиде тотам ук атты.
 Сигез-тугыз булганда,
 Сигез тумак сындырып.
 Туң тимсәргә кул орды.
 Унга житте – ул булды.
 Ул ни дисә шул булды.
 Чүлгә чыгып басканда
 Чүл ярылып юл булды,
 Тауга чыгып басканда
 Тау сыгылып уй булды.
 Унберендә бер булды,
 Уйныксыз чичән ул булды.
 Уникегә житкәндә
 Алпамыштай ир булды.
 Ир булган соң жир булайым,
 Иңсәм жиргә тисен, дип,
 Ил игелегем күрсен дип,
 Асыраган чал бабам –
 Ул игелегем күрсен, дип,
 Тауда ятты, тай бакты,
 Кырда ятты, куй бакты,
 Елкы бакты – кол булды,
 Өстендә ямар тун булды;
 Башы белән баш булды,
 Атагы белән дан булды,
 Түрәсе белән фаш булды,
 Ятимнергә яр булды.
 Идегәй андый ир булды;
 Аты юкка – ат булды,
 Чүлләгәнгә – су булды,
 Адашканга – юл булды;
 Ундүртенә килгәндә
 Ундүрт тауны бетереп,
 Түрәсен биргән ул булды.
 Унбишенә килгәндә,
 Туксан башлы Урданың
 Туксан углы бер булып

Cantimirin beş oğlu vardı,
 Beşinə də baş oldu.
 Altısında at mindi,
 Yedisində yay çəkib
 Yeddi tutam ox atdı.
 Səkkiz, doqquz olunca.
 Səkkiz toxmağı qırıp
 Xan dəmirə əl vurdu.
 Ona yetdi, oğul oldu.
 O nə desə o oldu,
 Çölə ayaq basanda
 Çöl yarılıb yol oldu,
 Dağa ayaq basanda
 Dağ sıxılıb ovalıq oldu.
 On birində tək oldu.
 Əvəzsiz çiçen¹ oldu.
 On ikiyə yetincə
 Alpamış kimi ər oldu.
 “Ər olunca yer olsun,
 Kürəyim bir yer görsün” deyə
 El yaxşılığımı görsün, deyə,
 Məni böyüdən ağ-pak atam
 Yaxşılığımı görsün, deyə,
 Dağda yatdı, taya baxdı,
 Düzdə yatdı, qoyuna baxdı,
 İlxıya baxdı ilxıçı oldu,
 Üzərinə yamaqlı paltar geydi,
 Baş ilə baş oldu,
 Şöhrəti ilə şan verdi.
 Hökmü ilə tanındı,
 Yetimlərə yar oldu.
 Edigey belə ər oldu;
 Atsız olana at oldu,
 Çöldə gəzənə su oldu,
 Azana yol göstərdi.
 On dördünə çatanda
 On dörd davanı bitirib,
 Hökmü verən o oldu.
 On beşinə çatanda,
 Doxsan boylu Ordanın
 Doxsan oğlu bir olub

¹ Çiçen – ығрав, озан, ашық

Айдалага килгәндә
 Алар белән ант тотты.
 Көрәшеп барың мин ексам,
 Мин барыңа баш, – диде.
 Көрәшеп берең мине екса,
 Улыгыз мина баш, – диде.
 Туксан башлы Урданың
 Туксан угылы жыелып
 Идегәй белән көрәш тотканда,
 Барын екты Идегәй;
 Еккан береннән тун алып,
 Айдалага өйдерде.
 Өеп салып Идегәй,
 Өстенә менеп тайчанды.
 Туктамыштай хан тәхетенә
 Мин мендем! – дип яр салды.
 Аннан әйтте Идегәй:
 Анау килгән ак атлы
 Ул Туктамыш хан булса,
 Алдында баш имәгез,
 Үзе сәлам бирмәсә,
 Башлап сәлам бирмәгез.
 Туктамыштай олы хан
 Акбуз аты астында,
 Лачыны ияр кашында,
 Анда курде айдала.
 Айдалада туксан бер бала.
 Туксаны торыр яланбаш,
 Ул тукеанның әчендә
 Чалкаеп утырып бер бала.
 Азамат ир Туктамыш
 Килә житеп килгәндә
 Ул тукеанбер тик торды,
 Торып баш имәде,
 Иңкәеп сәлам бирмәде,
 Туктамыштай олы хан
 Анда торып моны әйтте:
 Ханыгыз булган минме өлкән.
 Әллә юкса сезме өлкән?!
 Анда әйтте Идегәй:
 Башта булең син өлкән,

Aydalaya¹ gələndə
 Onlar ilə and içdi.
 Güləşdə sizi yensəm,
 Hamınıza baş olaram, dedi.
 Məni yenən olarsa,
 O olsun mənə baş, dedi.
 Doxsan boylu Ordanın
 Doxsan oğlu toplanıb
 Edigey ilə güləşdi.
 Hamısını yıxdı Edigey;
 Hər birindən paltar alıb,
 Aydalaya yığdırdı.
 Bir yerə toplayıb Edigey,
 Üstünə çıxıb yerləşdi.
 “Toxtamış kimi xan taxtına
 Mən çıxdım!” – deyər ün saldı.
 Sonra söylədi Edigey:
 “Bax o gələn ağ atlı
 O Toxtamış xan olsa,
 Önündə baş əyməyin,
 Özü salam verməsə,
 Öncə salam verməyin”.
 Toxtamış kimi ulu xan,
 Ağboz atı altında,
 Laçını yəhər qaşında.
 Onu gördü aydalada,
 Aydalada doxsan bir uşaq,
 Doxsanı durur başı açıq,
 O doxsanın üçündə
 Yuxarıda oturur bir uşaq.
 Əzəmətli ər Toxtamış
 Gələndə
 O doxsan bir nəfər,
 Qalxıb heç baş əymədi,
 Əyilib salam vermədi.
 Toxtamış kimi ulu xan
 O zaman dedi:
 Xanınız olan böyüyünüz mənəmmi?
 Yoxsa, siz böyüksünüz?
 O zaman Edigey dedi:
 İlk baxışda sən böyüksən,

¹ Aydala – düz, açıq ərazi

Аякта чыгар без өлкен.
 Әйтеп бирсәм ник өлкен
 Туксан башлы Урданың
 Янымда туксан баласы,
 Шушы туксан баланың
 Яшенсанап салсам мин,
 Анда чыгар без өлкен.
 Өлкәнне өлкен белмәген,
 Башлап сәлам бирмәгән
 Ул да булса, ханиям,
 Син икән, ай син икән!
 Азамат ир Туктамыш
 Анда уңга әйләнде,
 Анда сулга әйләнде,
 Әйләнәп жавап тапмады.
 Хан сарайга кайтып килгәндә
 Башыннан уйы китмәде,
 Урынында ятты – ятмады,
 Өч көн кузен йоммады,
 Өч төн йокы татмады.
 Туксан бала әчендә
 Идгәй булды бер бала.
 Башы белән баш булды,
 Атагы белән дан булды,
 Түрәсе белән фаш булды;
 Ятимнергә яр булды,
 Аты юкка ат булды,
 Адашканга юл булды,
 Карны ачканга тамак ул булды.
 Айбалталы Дөрмән би,
 Дөрмән улы Урман би
 Туксан бала әчендә
 Каракчылык кылгам би:
 Балалар менгәп таяк ат
 Аны урлап тотылды...
 Өч урлады – котылды,
 Дүртенчедә тотылды .
 Түрәсен монып бир, – диеп,
 Айдалапың туксан бала
 Кулын килен кушырды.
 Урман бинең кашына
 Тора килеп Идгәй,
 Кулдан кылын тоттырды,

Həqiqətdə isə biz böyükük
 Sorsan niyə böyükük,
 Doxsan boylu Ordanın
 Yanımda doxsan uşağı var,
 Bu doxsan uşağın
 Yaşını sayıb toplansam,
 O zaman biz böyük olurıq.
 Böyüyü böyük bilməyən,
 Öncə salam verməyən
 O da, ey mənim xanım,
 Sənmişsin, ay sənmişsin!
 Əzəmətli ər Toxtamış
 O zaman sağa döndü,
 O zaman sola döndü,
 Verməyə cavab tapmadı.
 Saraya döndü,
 Başından bu fikir getmədi.
 Yerində yatdı, yata bilmədi,
 Üç gün gözünü yummadı,
 Üç gecə yuxu dadmadı.
 Doxsan uşaq üçündə
 Edigey oldu tək uşaq.
 Başı ilə baş oldu,
 Adı ilə şöhrət oldu,
 Hökmü ilə tanındı,
 Yetimlərə yar oldu,
 Atsız at oldu,
 Azana yol göstərdi,
 Ac olana aş oldu.
 Ay baltalı Dörmən bəy,
 Dörmən oğlu Urman bəy.
 Doxsan uşaq üçündə
 Oğurluq eliyən bəy:
 Uşaqların mindiyi atı,
 Oğurlayıb tutuldu...
 Üç dəfə oğurladı, qurtuldu,
 Dördüncüdə tutuldu.
 Bunun hökmünü ver! – deyə,
 Aydalanın doxsan uşağı
 Gəlip tələb etdilər
 Urman bəyin qarşısına
 Qalxıb gəlib Edigey,
 Əlin-qolun bağlayıb,

Кылдан кыл жеп тактырды
 Салкып ташка тарттырды,
 Туксанның берен жәллад итеп,
 Анда башын чаптырды.
 Хәбәр илгә фаш булды.
 Жәллад булган ул баланы
 Айбалталы Дөрмән би
 Кулын кулдан кайырып,
 Туктамыш ханга баш орды:
 Үзем булсам Дөрмән би,
 Улым булып Урман би,
 Урманымның башын чапкан
 Шул баланың канын кайтием,
 Әй хамиям, түрә би?
 Жәллад булган ул бала
 Торды дагын аны әйтте:
 Кыр башында айдала,
 Айдалада туксан бер бала.
 Кобогыл безнең беребез,
 Ул да булса башчыбиз,
 Моның түрәсен ул биргән.
 Туктамыштай олы хан
 Идегәйне алдырды:
 Әй Кобогыл, Кобогыл,
 Яхшы атанын баласы,
 Жантемернең углы идең;
 Елкы бактың, куй бактың,
 Айдалага ут яктың:
 Айбалталы Дөрмән би,
 Дөрмән углы Урман би,
 Аның башын ник чаптың?
 Анда әйтте Идегәй:
 Илеңдә йергән каракчы
 Өч ат урлап котылса,
 Дөргенчедә тотылса,
 Синен түрен, буенча
 Дүргемчедә чабылса,
 Дөрмән улы Урман би –
 Ул да шулай тотылды,
 Синен хөкемең буенча
 Ул да шулай чабылды.
 Туктамыш торып анда әйтте:
 Әй Дөрмән би, Дөрмән би,

Qıldan incə ip taxdırdı,
 Salkın Taşa çəkirdi,
 Doxsanın birini cəllad edib,
 Orada başını kəsirdi.
 Xəbər elə yayıldı.
 Cəllad olan o uşağı
 Ay baltalı Dörmən bəy
 Qolunu qoluna bağlayıb,
 Toxtamış xana baş əydi:
 Mən Dörmən bəy isəm,
 Oğlum Urman bəy isə,
 Urmanımın başını kəsən
 Bu uşağın qanını nə edəyim,
 Ey xan əyəm, hökmdar bəy?
 Cəllad olan o uşaq
 Qalxıb beləcə dedi:
 Düzənliyin başında bir aydala,
 Aydalada doxsan bir uşaq.
 Kobogıl bizim birimiz,
 O da olsa başımız,
 Bunun hökmünü o vermiş.
 Toxtamış kimi ulu xan
 Edigeyi gətirdi:
 Ey Kobogıl, Kobogıl,
 Yaxşı kişinin oğlu,
 Cantimirin oğlu idin;
 İlxiya baxdın, qoyun baxdın,
 Aydalaya od saldın.
 Ay baltalı Dörmən bəy,
 Dörmən oğlu Urman bəy,
 Onun başını niyə kəsdin?
 O zaman söylədi Edigey:
 Elində gəzən bir oğru
 Üç at oğurlayıb qurtulsa,
 Dördüncüdə tutulsa,
 Sənin hökmünə görə
 Dördüncüdə kəsilsə,
 Dörmən oğlu Urman bəy,
 O da beylə tutuldu,
 Sənin hökmünə görə
 O da belə kəsildi.
 Toxtamış qalxıb söylədi:
 Ey Dörmən bəy, Dörmən bəy,

Шушы торган Кобогыл
 Ни кылса да рас кылган,
 Сүзем белән бер кылган,
 Мин ана түрә бире алмам.
 Айдалада утырып,
 Ундүрт дауны бетергән,
 Туксан бала эчендә
 Бәйге тотып дан алган,
 Туксанына баш булгам,
 Түрәсен биреп фаш булган.
 Ул ни кылса рас кылган,
 Кобогылдан баланын
 Түрәсенә чыгалмам.
 Кобогылга аны әйтте:
 Әй Кобогыл, Кобогыл,
 Сарайымда кал, – диде.
 Өстемдәге иске тун
 Ул туныңны сал, – диде.
 Яуриннары каймалы,
 Төйме бавы тартмалы
 Ал, кара кеш тун бирим,
 Бу тунымны ки, – диде.
 Чың-чың иткән чын йөгән
 Чыңлатканда караган,
 Тоқымы толпар яралган
 Тимгел чуар ат бирим,
 Ул чуарны мен, – диде.
 Күн давилбаз так, – диде.
 Тотар бавы сум алтын
 Асыл шоңкар кош бирим,
 Күл әйләнә чөй, – диде.
 Бер бите айдай балкыган,
 Бер бите көндәй салкыган,
 Болгардайын балкыган,
 Жофардайын аңкыган
 Айтулы атлы арув кыз
 Жаның сөйгән яр булса,
 Туйыңнан туйың кылдырып,
 Аны да сиңа бирием,
 Куйныңа алып сөй, – диде.

Bax bu Kobogıl
 Nə edibsə, düz edib,
 Sözümə uyğun edib,
 Mən ona hökm verəməm.
 Aydalada oturub
 On dörd davanı bitirmiş,
 Doxsan uşaq üçündə
 Yarışlarda şan almış,
 Doxsanına baş olmuş,
 Hökmünü verib tanınmış,
 O nə edibsə, doğru edib.
 Kobogıl kimi uşağa
 Hökm verəməm.
 Kobogılə isə dedi:
 Ey Kobogıl, Kobogıl,
 Sarayımda qal, – dedi,
 Üstündəki köhnə libas,
 O paltarı çıxar, – dedi,
 Arxaları işləməli,
 Düymə bağı ilməkli
 Gözəl qara samur kürk verim
 Bu kürkümü gey, – dedi,
 Çın-çın edən xas yəhər
 Çınqırdatanda baxan,
 Toxumu Tulpar yaradılan
 Çil alaca at verim,
 Alacaya min, – dedi,
 Gön davılbaz¹ tax, – dedi.
 Yəhəri som altın
 Əsl sunqar quş verim,
 Gölü dolaşıb uçur, – dedi.
 Bir üzü ay kimi parlayan,
 Bir üzü gün kimi parlayan,
 Bulgar dərisi kimi parlayan
 Cofar² kimi qoxan
 Aytulı adlı gözəl qız
 Xoşuna gələn yar olsa,
 Toyundan toyunu qıldırıp,
 Onu da sənə verim
 Qoynuna alıb sev, – dedi.

¹ Davılbaz – zərblə çalınan qədim, unudulmuş alətlərdəndir. Alətin çanağı qazanabənzər formada olmuş və çubuqlarla səsləndirilirmiş.

² Cofar – çayın sahillərində yaşayan xəz dərili, gözəl ətirli heyvan

Анда әйтте Идегәй:
 Атың булса багамын,
 Утың булса ягамын,
 Мин яхшыга яхшымын, :
 Мин яманга яманмын,
 Кул биргеннең колымын
 Хезмәтендә каламын.
 Торып килеп Идегәй,
 Хан ни берсә аны алды:
 Ал кара кеш тун икән
 Кияренә аны алды;
 Тимгел чуар ат икән
 Менәренә аны алды;
 Күн давилбаз бар икән
 Төйәренә аны алды;
 Асыл шоңкар кош икән
 Чөйәренә аны алды;
 Бер бите айдай балкыган,
 Бер бите көндей салкыган,
 Болгардайын болкыган,
 Жофардайын аңкыган
 Айтулы ару кыз икән
 Туеннан туен кылдырып,
 Сөеренә аны алды.
 Туктамыштай олы хан
 Идегәймең көнендә
 Яу белән даудам котылды.
 Сарай дигән калада
 Дүрт дәрваза бар икән,
 Икәве бикле булганда,
 Икәвен ачык куйдырды.
 Береннән килгән кәрваны
 Береннән чыгып бетә алмый,
 Туктамыштай олы хан,
 Идегәй ирнең көнендә
 Ил казнасы бай булды.
 Өйләгәне мал булды,
 Әмма Идегәй үзе кем?
 Анысын белмәс хан булды.

O zaman söylədi Edigey:
 Atın olsa, baxaram,
 Yandıracaq şeyin varsa, yandıraram,
 Mən yaxşıya yaxşıyam,
 Mən yaman yamanam,
 Əl verənin quluyam,
 Xidmətində duraram.
 Qalxıb gəlib Edigey,
 Xan nə versə, onu aldı:
 Al qara samur kürkü də
 Görüb geyinmək üçün aldı;
 Çil alaca atı da
 Görüb minmək üçün aldı;
 Dəridən davılba¹ da
 Görüb, çalmaq üçün onu aldı;
 Əsl sunqar quşu da
 Uçurtmaq üçün onu aldı,
 Bir üzü ay kimi parlayan,
 Bir üzü gün kimi dolğun,
 Bulqar dərisi kimi parlayan,
 Cofar kimi qoxan
 Aytulu zərif qız imiş,
 Toyundan toyunu qıldırıp,
 Sevmək üçün onu aldı.
 Toxtamış kimi ulu xan
 Edigeyin dövründə
 Düşman ilə davadan qurtuldu
 Saray adlı şəhərdə
 Dört darvaza var imiş.
 İkişi bağlı olanda,
 İkisini açıq qoydu.
 Birindən gələn karvan
 O birindən çıxsə, bitməzdi,
 Toxtamış kimi ulu xanın,
 Ər Edigeyin zamanında
 El xəzinəsi bol oldu
 Qəniməti mal oldu;
 Ama Edigeyin özü kimdir?
 Onu bilməz xan oldu.

¹Dəri davılbaз – M.Kaşğari yazır ki, “davulun yarandığı vaxtlar “quş davulu” adlandırılırdı. Ovçular öyrədilmiş ov quşları – doğan və ya şahinləri geriyə, yanlarına çağırmaqdan ötrü güclü səslə davulları səsləndirər və quşlar davulun səsinə görə sahiblərinin yerini təyin edər, onların yanına qayıdarmış”.

Кадырбирде яшь солтан,
Туктамыштай хан улы,
Ул биләвдән чыкканда
Хан ханәше Йәникә
Анда игезәк кыз тапты.
Ул кызларны тапканда,
Туктамыштай олы хан
Аналыклар алдырып,
Сан сөяген бактырды.
Хан казнаны ачтырды,
Көрәкләп тәңкә чәчтерде.
Ханнан ханы жыйдырды,
Бидән бине жыйдырды,
Ту бияләр суйдырды,
Утыз көн уен кылдырды,
Кырык көн туен кылдырды;
Олы кызы айга тиң
Атын куеп Ханәкә,
Кече кызы көнге тиң
Атын куеп Көнеке,
Кунелен анда тындырды.
Туктамыштай олы хан
Куйдан куен суйганда,
Туйдан туен кылганда,
Идегәйнең алганы,
Кагып түшек салганы
Айтулы арув кыз икән,
Аның да житеп ай – көне,
Ай ярлыкаеп көн туды,
Ат башыдай ул туды.
Ул туганда Идегәй,
Аталыклар алдырып,
Сан сөяген бактырды.
Алтыннан чүмек уйдырды,
Көмештән төбәк койдырды,
Кыр кураен еемәк иттерде;
Кыр курае каты булыр дип,
Алтыннан семәк кылдырды.
Ту бияләр суйдырды,
Туктамышның сансыз кол
Барын, югын жыйдырды,
Ялгызыма алкыш тисен дип,
Өлкән бер туй кылдырды.

Kadirbirdi gənc sultan,
Toxtamış kimi xanın oğlu,
Qundaqdan çıxanda
Xan xatunu Yenike
Ona ekiz qız gətirdi.
O qızları gətirində
Toxtamış kimi ulu xan
Analıqlar aldırıb,
Kürək sümüyünə baxdırdı.
Xan xəzinəni açdırdı,
Kürəklə altın saçdırdı.
Bütün xanı toplatdı,
Bütün bəyi toplatdı,
Doğurmamış qısqraqlar kəsdirdi,
Otuz gün oyun qurdu,
Qırx gün toyun qurdu;
Ulu qızı aya dənک,
Adını qoyub Xanəkə,
Kiçik qızı günə dənک,
Adını qoyub Köneke,
Könlünü o zaman dindirdi.
Toxtamış kimi ulu xan
Qoyundan qoyun kəsincə,
Toydan toyunu qılınca,
Edigeyin aldığı,
Silkələyib döşək sərdiyi
Aytulı gözəl qız imiş,
Onun da yetip hamiləliyi,
Ay təqdir edib gün doğdu,
At başı kimi oğul doğdu,
Oğul doğunca Edigey,
Atabəylər aldırıb,
Kürək sümüyünə baxdırdı.
Altından oyuq oydurdu,
Gümüşdən lazımlıq tökdürdü,
Kənarını qamışından düzəltirdi;
Qamış sərt olar deyə,
Altınla dəyişirdi.
Doğurmamış qısqraqlar kəsdirdi,
Toxtamışın sayısız qulunu
Varın-yoxun topladı.
Ona xeyir dua etsin deyə
Böyük bir toy qurdurdu,

Хан башында туды дип,
Атын Норадын куйдырды.
Ул туганда Идегэй
Кам йөргесенә будырды,
Кам йөргесе каты булыр дип,
Клакай камка түшәтте,
Клакай камка каты дип,
Ссосарына биләтте.
Күкрәге яулы үссен дип,
Качкан яуны кудырды,
Яуда явыр булсын дип,
Яуны бергә кыдырды,
Күнелен шунда тындырды.

Xan yanında doğdu deyə,
Adını Noradın qoydurdu.
Oğul doğunca Edigey
Simli qundağa saldırdı,
Simli qundaq sərt olar deyə,
Altınlı-simli, ipəkli döşətdi.
O qumaş da sərt olar deyə
Sansar kürküne bələtdi.
Ürəkli, cəsur olsun deyə,
Qaçan düşməni qovdurdu,
Döyüşdə cəngavər olsun deyə,
Döyüşə özüylə apardı.
Könlünü o zaman dindirdi.

Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdıranı Qumru Şəhriyar